

Άρθρο ανασκόπησης

«Πατέρα, δεν βλέπεις ότι καίγομαι;»

Μια επανανάγνωση του φροϋδικού ονείρου υπό την οπτική του ερωτήματος της πατρικής λειτουργίας και της διαγενεακής μετάδοσης

Διονύσιος Μπράτης^{1,2}, Γεώργιος Ζαφειρόπουλος², Θεόδωρος Κοιρότσος³, Γεώργιος Γιακουμάκης², Μαρία Αναγνωστοπούλου^{1,2}, Αθανάσιος Τσελεπής¹, Αργυρώ Παχή¹

Περίληψη

Το παρόν άρθρο βασίζεται, εν μέρει, στο προοίμιο που παρουσιάστηκε εκ μέρους του Φόρουμ της Αθήνας, της Διεθνούς των Φόρουμ, της Σχολής Ψυχανάλυσης των Φόρουμ του Λακανικού Πεδίου (IF-EPFCL) στο πλαίσιο της διοργάνωσης της 1ης Ημερίδας της Πολύγλωσσης Ζώνης της IF-EPFCL, τον Μάιο του 2021, με θέμα «Τι είναι ένας πατέρας». Σήμερα, και με αφορμή τη δημόσια συζήτηση γύρω από την πολύκροτη υπόθεση του θανάτου τριών μικρών παιδιών στη χώρα μας, επανεξετάζουμε το κεφαλιώδους σημασίας για την ψυχανάλυση ζήτημα της πατρικής λειτουργίας, εκκινώντας από μια απόπειρα επανανάγνωσης του περίφημου ονείρου «Πατέρα, δεν βλέπεις ότι καίγομαι;», που παρατίθεται από τον Sigmund Freud στην «Ερμηνεία των ονείρων». Ακολούθως, θα αναφερθούμε στην έννοια του συμβολικού πατέρα, όπως την επεξεργάζεται ο Jacques Lacan καθώς και στα ερωτήματα που προκύπτουν για ένα υποκείμενο αναφορικά με το σημαίνον «είμαι πατέρας».

Λέξεις κλειδιά: ψυχανάλυση, συμβολικός πατέρας, πατρική λειτουργία

Ο Freud και ο πατέρας

«Δεν γνωρίζω καμιά άλλη τόσο ισχυρή ανάγκη της παιδικής ηλικίας όσο αυτήν για προστασία από τον πατέρα» [1]

Ετούτη η κατηγορηματική φροϋδική δήλωση, την οποία μπορεί κανείς να συναντήσει στο κείμενο «Η δυσφορία στον πολιτισμό» καθώς και η πρόσφατη επικαιρότητα στάθηκαν το έναυσμα ώστε να ανατρέξουμε στην κλασική ψυχαναλυτική βιβλιογραφία και να επιχειρήσουμε να επαναπροσεγγίσουμε το ζήτημα της πατρικής λειτουργίας έχοντας ως βασικές αναφορές το έργο των Sigmund Freud και Jacques Lacan.

Είναι γνωστό ότι το μείζον έργο του Freud, «Η ερμηνεία των ονείρων» - έργο που εγκαινιάζει τη θεωρία του για το ασυνείδητο και τους μηχανισμούς του - προέκυψε μέσα από την ψυχική αναστάτωση που του προκάλεσε ο θάνατος του πατέρα του, τον Οκτώβριο του 1896 [2, 3]. Ο Freud, απαντώντας στη συλλυπητήρια επιστολή του Fliess, γράφει: «Μέσα από έναν από τους σκοτεινούς δρόμους, πίσω από την επίσημη συνείδηση, ο θάνατος του πατέρα μου με επηρέασε βαθύτατα. Ήταν για μένα ανεκτίμητος και τον καταλάβαινα πλήρως. Με το παράξενο μείγμα βαθιάς σοφίας και απίθανης ελαφρότητας που είχε δεν μπορείς να φανταστείς τι σήμαινε για μένα στη ζωή μου. Είχε φάει τα ψωμιά του όταν πέθανε αλλά μέσα μου το γεγονός του θανάτου του ζύπνησε ξανά όλα τα παλιά μου αισθήματα. Τώρα νιώθω εντελώς ξεριζωμένος» [2].

Δεν είναι, επομένως, κατά την άποψή μας τυχαία η επιλογή του Freud να τοποθετήσει στην προμετωπίδα του περίφημου έβδομου κεφαλαίου της «ερμηνείας των ονείρων» το όνειρο ενός πατέρα, που του αφηγήθηκε μια αναλυόμενη του. Η ιστορία, εν συντομία, έχει ως εξής: Ένας πατέρας φρόντιζε για καιρό το βαριά άρρωστο παιδί του ώσπου εκείνο πέθανε. Αποκαμωμένος, αποσύρθηκε σε ένα διπλανό δωμάτιο προκειμένου να ξεκουραστεί, αφήνοντας κάποιον άλλο να παραστέκεται δίπλα στο νεκρικό κρεβάτι του παιδιού. Αφού κοιμήθηκε, ονειρεύτηκε ότι το παιδί στέκεται δίπλα στο κρεβάτι του, τον πιάνει από τον μπράτσο και του ψιθυρίζει κακίζοντας τον: «Πατέρα, δεν βλέπεις ότι καίγομαι;». Ξυπώντας, έτρεξε στο δωμάτιο του παιδιού κι εκεί διαπίστωσε ότι ο επιφορτισμένος να ξαγρυπνήσει μαζί του άνδρας είχε αποκοιμηθεί ενώ κάποιο από τα κεριά που είχαν τοποθετηθεί είχε πέσει καίγοντας το χέρι του νεκρού παιδιού [4].

Παρόλο που η ερμηνευτική προσέγγιση του Freud στο ονειρικό αυτό υλικό εντάσσεται στη γενική αρχή που διατυπώνει περί εκπλήρωσης μιας επιθυμίας (εν προκειμένου,

¹ Ψυχιατρικός Τομέας, ΓΝΝΘΑ «Η Σωτηρία», Αθήνα, Ελλάδα

² Φόρουμ της Αθήνας, Διεθνής των Φόρουμ, Σχολή Ψυχανάλυσης των Φόρουμ του Λακανικού Πεδίου

³ Πρόγραμμα Κλινικών Εκπαιδεύσεων, Φόρουμ της Αθήνας, Διεθνής των Φόρουμ, Σχολή Ψυχανάλυσης των Φόρουμ του Λακανικού Πεδίου

*Υπεύθυνος για την αλληλογραφία συγγραφέας:

Διονύσιος Μπράτης

Λεωφόρος Μεσογείων 152, 11527, Αθήνα

Email: dionbratis@yahoo.gr

ότι μέσω του ονείρου παρατάθηκε για μια στιγμή η ζωή του παιδιού του), αφήνει ανοικτό το περιθώριο για περαιτέρω ερμηνευτικές υποθέσεις σχετικά με ορισμένα στοιχεία του ονείρου, ειδικότερα, σε ό,τι αφορά το σημαίνον «καίγομαι» καθώς και τη φράση «Πατέρα, δεν βλέπεις;» [4]. Αξιοποιώντας τη λακανική θεωρία περί της πατρικής λειτουργίας, θα προτείνουμε στη συνέχεια μια ορισμένη ερμηνευτική κατεύθυνση σχετικά με την προβληματική που μας απασχολεί εδώ.

Από τον μυθικό στον συμβολικό πατέρα

Η ιστορία της επινόησης του πατέρα – προστάτη, που εγγράφεται στη φροϋδική μυθολογία, είναι λίγο πολύ γνωστή. Συγκροτημένη εντός των κατασκευών που συνιστούν το «τοτέμ και ταμπού» και «ο άνδρας Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία», είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ίδια τη γενεαλογία του δικαίου, εφόσον οι τοτεμικοί κανόνες συνιστούν ακριβώς το πρώτο δικαϊκό σύστημα κανόνων [5, 6]. Ωστόσο, εάν το δίκαιο εκπορεύεται από τη λειτουργία του πατέρα – δίκαιο στη βάση του οποίου βρίσκεται η ενορμητική αποποίηση – είναι η ίδια που θεμελιώνει και την ιστορία του πολιτισμού:

«Υπό την επιρροή εξωτερικών παραγόντων (...) η μητριαρχική οργάνωση της κοινωνίας παραχώρησε τη θέση της στην πατριαρχική, κάτι που συνεπαγόταν μια μεταβολή των ως τότε νομικών δεδομένων (...). Αλλά αυτή η στροφή από τη μητέρα προς τον πατέρα δηλώνει επιπλέον μια νίκη της πνευματικότητας επί του κόσμου των αισθήσεων, δηλαδή μια πρόοδο του πολιτισμού, αφού η μητρότητα αποδεικνύεται με τη μαρτυρία των αισθήσεων, ενώ η πατρότητα είναι μια παραδοχή στηριζόμενη σε ένα συμπέρασμα και σε μια υπόθεση» [7].

Πρόκειται, για να το πούμε επιγραμματικά, για την αντίθεση ανάμεσα σε αυτό το οποίο είναι και σε εκείνο το οποίο οφείλει να είναι, μια διάκριση που εισάγεται σε σχέση με τον πατέρα [6]. Όμως, εάν το δίκαιο και ο πολιτισμός θεμελιώνονται από τον πατέρα, τούτο συμβαίνει εκ των υστέρων, εφόσον ο ίδιος καταστεί νεκρός: Όπως εμφατικά το διατυπώνει ο Lacan, η σύνδεση του σημαίνοντος του πατέρα, ως δημιουργού του Νόμου, με τον θάνατο – τον φόνο του από τους γιους της ορδής, για να ακριβολογούμε – σηματοδοτεί τη στιγμή της ανάδυσης του χρέους μέσω του οποίου το υποκείμενο εγγράφεται εφεξής στο Νόμο, δηλαδή, στο συμβολικό [3]. Ο συμβολικός πατέρας είναι, επομένως, ο νεκρός πατέρας, μια εξαιρετική «εικονογράφηση» του οποίου μπορεί κανείς να διαβάσει στο όνειρο της Ντόρα, της οποίας ολόκληρη η νευρωτική σκηνοθεσία δηλώνει πως ένας πατέρας, ακόμη και ανίκανος, είναι πάντοτε πατέρας [8, 9]. Εάν η αναφορά σε αυτόν συνιστά το υπόβαθρο της κάθε λογής θρησκευτικής πίστης, είναι, επίσης, εκείνος που, «αξίζοντας την αγάπη», παρέχει αφειδώς την προστασία του στο παιδί [3,10].

Έχει μια σημασία να σταθούμε λίγο στο σημείο αυτό καθώς, εκ πρώτης όψεως, μας αφιχνιάζει αφού μοιάζει να αντιπύεται στην ευρύτατα διαδεδομένη αντίληψη περί της πρωτοκαθεδρίας της σχέσης παιδιού – μητέρας. Εδώ, ωστόσο, βρισκόμαστε στο πεδίο των ταυτίσεων και παρόλο

που συχνά οι πρωταρχικές ταυτίσεις αναφέρονται στη σχέση με τη μητέρα, ο ίδιος ο Freud στην «ψυχολογία των μαζών» κάνει την ανατροπή προτείνοντας την πρωταρχική ταύτιση με τον πατέρα, εφόσον είναι εκείνος που πρωτανεύει ως προς την απόλυτη πρώτη ταύτιση [3, 11].

Εάν, όμως, η αγάπη και η προστασία είναι συνυφασμένα με τον πατέρα, για ποια προστασία πρόκειται; Όπως-δήποτε, ένας πατέρας – και, φυσικά, εξίσου μια μητέρα αλλά και κάθε ενήλικας – οφείλει να προφυλάσσει το μικρό και ανυπεράσπιστο παιδί από τις κακοτοπιές της καθημερινότητας, και είναι γεγονός ότι συνήθως θεωρούμε περιττό να σταθούμε σε ό,τι εκλαμβάνουμε ως στοιχειώδη και αυτονόητη λειτουργία τους, ώσπου η πραγματικότητα, μέσα από ακραία γεγονότα, να μας υποχρεώσει να επαναφέρουμε το ερώτημα.

Σε ένα οξυδερκές κείμενό του, ο Alain Badiou, τοποθετώντας το ερώτημα από την πλευρά του γιου (και γενικότερα του παιδιού), γράφει πως η μοίρα του, το πεπρωμένο του, είναι η αγάπη, ως ακυρωτική της πράξης του φόνου, με τη μεσολάβηση του Νόμου. Τουλάχιστον, έτσι φαίνεται πως ήταν. Διότι, όπως διεξοδικά προσεγγίζει το ζήτημα σε συνάρτηση με τα κελεύσματα της μετανεωτερικής μας πραγματικότητας, ο συγγραφέας δηλώνει ανήσυχος τόσο για την τύχη του πατέρα όσο και για εκείνη του παιδιού. Ιδωμένος από την πλευρά του τελευταίου, ο πατέρας, είτε ως φορέας της απόλαυσης είτε ως εκπρόσωπος ενός εξωτερικού – ανώνυμου – νόμου, συγκροτεί μια εύθραυστη εικόνα που οδηγεί σε μια εξίσου αβέβαιη υϊκή ταυτότητα. Οι περίφημες νεανικές συμμορίες, ορδές χωρίς πατέρα, στερούμενες «της δυνατότητας προσφυγής σε ένα σωτήριο φόνο και της σύναψης ενός αυθεντικού συμφώνου ανάμεσά τους» μοιάζουν καταδικασμένες σε μια αέναη επαναληπτικότητα, δηλωτική της επικράτησης της ενόρμησης του θανάτου [12].

Το ερώτημα περί της πατρικής λειτουργίας μοιάζει, τελικά, να είναι σύμφυτο με εκείνο της μετάδοσης από γενιά σε γενιά. Εάν, πράγματι, «η αληθινή λειτουργία του πατέρα είναι να ενώνει – κι όχι να αντιπαραθέτει – την επιθυμία με το Νόμο» [13], τούτη φαίνεται πως είναι και η μόνη δυνατή οδός για τον εξανθρωπισμό του παιδιού, η μόνη δυνατή προστασία που ένας πατέρας μπορεί να προσφέρει, η κατεξοχήν κληρονομιά του, το ανεκτίμητο δώρο του στις επερχόμενες γενιές.

Ο ευνουχισμός, γράφει κάπου ο Lacan, μεταδίδεται από πατέρα σε γιο [3]. Κι επειδή οι ποιητές αποδεικνύονται πάντα, όπως ο Freud είχε από νωρίς επισημάνει [14], πρωτοπόροι στη σύλληψη του κρυπτογραφημένου, προτείνουμε, σε όσους δεν το έχουν ήδη υπόψη, το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα του Philip Roth «Πατρική κληρονομιά» [15]. Εκεί ο συγγραφέας, καθώς φροντίζει τον ετοιμοθάνατο πατέρα του, ανακαλύπτει το περιεχόμενο της αληθινής κληρονομιάς του που δεν είναι άλλο από την μεταβίβαση, εκ μέρους του πατέρα προς τον γιο, του δικού του συμβολικού ευνουχισμού, της δικής του δηλαδή εγγραφής στο Νόμο.

Εάν, επομένως, επιλέξαμε ως τίτλο του σύντομου αυτού άρθρου την επίκληση του νεκρού παιδιού, που εμφανίζεται στο όνειρο του αποκαμωμένου από τη θλίψη πατέρα του, είναι γιατί θεωρούμε πως συμπυκνώνει, με τρόπο σπαρακτικό, ό,τι ακριβώς επιχειρήσαμε να αρθρώσουμε εδώ. Και, ερμηνευτικά, υποθέτουμε ότι ίσως να εμπεριέχει κάτι της τάξης του δικού του, υποκειμενικού, βιωμένου εξόχως τραγικά ορίου του, ως υποκειμένου που έχει εγγραφεί στο Νόμο,

δηλαδή, στην συμβολική τάξη.

Τι είναι ένας πατέρας;

Μπορούμε, πράγματι, να υποστηρίξουμε ότι ολόκληρη η προβληματική του φροϋδικού έργου περιστρέφεται γύρω από το ερώτημα «τι σημαίνει να είσαι πατέρας». Εφόσον αυτό ευσταθεί, θα συμφωνήσουμε με την λακανική παρατήρηση πως το να θέτεις το συγκεκριμένο ερώτημα είναι εντελώς διαφορετικό από το να είσαι πατέρας. Τούτο συμβαίνει επειδή ο μοναδικός που θα μπορούσε να απαντήσει με τρόπο απόλυτο από τη θέση του πατέρα – ως ο συμβολικός πατέρας – θα ήταν εκείνος που, όπως ο Θεός του μονοθεϊσμού, θα μπορούσε να πει «είμαι εκείνος που είμαι». Πρόκειται, ωστόσο, για μια απόφαση που κανένα ανθρώπινο υποκείμενο δεν μπορεί να εκφέρει. Εάν, επομένως, ο συμβολικός πατέρας παραμένει απρόσιτος, η κατασκευή του τοτεμικού μύθου εκ μέρους του Freud δεν συνιστά τίποτε άλλο πέρα από μια απόπειρα απάντησης στο ερώτημα «που είναι ο πατέρας;». Υπό την οπτική της στρουκτουραλιστικής ανθρωπολογίας, και ειδικότερα του έργου του Claude Lévi-Strauss [16], και μέσα από την δομική ανάγνωση του μύθου, εκείνο που με σαφήνεια αναδεικνύεται ως η *sine qua non* προϋπόθεση για την ύπαρξη όλων των άλλων πατεράδων είναι ότι ο μοναδικός – ο αρχέγονος, ο μυθικός – πατέρας πρέπει να είναι νεκρός [17]. Εάν, κατά συνέπεια, ο φόνος του πατέρα από τους γιους της πρωτόγονης ορδής δεν εισάγεται στη φροϋδική θεωρία ως ένα είδος εξήγησης του τι σημαίνει «συνευρίσκομαι με τη μητέρα», εκείνο που τελικά σηματοδοτεί είναι την απαγόρευση αυτής της απόλαυσης, την εισαγωγή, δηλαδή, της πρωταρχικής απαγόρευσης που ανοίγει το δρόμο για την εγγραφή του υποκειμένου στο Νόμο και την είσοδό του στο συμβολικό και στη λειτουργία της γλώσσας [3, 18].

Για να επανέλθουμε στο ερώτημα του τι μπορεί να σημαίνει η απόφαση «είμαι πατέρας», και εφόσον βρισκόμαστε στο πεδίο της γλώσσας, οφείλουμε να δεχθούμε ότι καμιά απάντηση ως προς το σε τι συνίσταται η πατρική λειτουργία δεν είναι εφικτή έξω από τη λογική του σημαίνοντος. Διότι, πράγματι, εάν περιορίσουμε το ζήτημα στο επίπεδο μιας βιολογικής διαδικασίας – σεξουαλική συνεύρεση ενός άνδρα και μιας γυναίκας, σύλληψη, εγκυμοσύνη και γέννηση ενός παιδιού – τούτο δεν πρόκειται ποτέ να οδηγήσει στη συγκρότηση ενός σημαίνοντος περί πατρότητας με τις απορρέουσες εξ' αυτής λειτουργίες που λογικά θα αναμέναμε, εκείνες δηλαδή της αγάπης και της προστασίας προς το παιδί: Την ακρότητα των συνεπειών μιας τέτοιας απουσίας μας επιβεβαιώνει, ενίοτε, με τρόπο δραματικό η επικαιρότητα.

Όπως το υπογραμμίζει ο Lacan, απαιτείται ένα είδος αναδρομικής δραστηριότητας ώστε η πράξη της σεξουαλικής συνεύρεσης και της τεκνοποίησης να μπορεί να αποκτήσει για έναν άνδρα το πραγματικό της νόημα. Ωστόσο, για να είναι εφικτή αυτή η αναδρομική δραστηριότητα απαιτείται η προηγούμενη παρουσία, η κατάφαση, ενός πρωταρχικού σημαίνοντος, εκείνου του «Ονόματος του Πατέρα». Για έναν άνδρα, «το σημαίνον είμαι πατέρας», λέει ο Lacan, «είναι αυτό που φτιάχνει και τον κεντρικό δρόμο μέσα στις σεξουαλικές σχέσεις με μια γυναίκα. Εάν ο κεντρικός δρόμος δεν υφίσταται, βρίσκεται κανείς μπροστά σε κάποια στοιχειώδη

μονοπάτια» [19].

Ετούτα τα «στοιχειώδη μονοπάτια», που δεν επαρκούν και δεν παρέχουν τα εχέγγυα ώστε να μπορέσει ένα υποκείμενο να επωμισθεί την πατρότητα, οδηγούν μπροστά στα αινιγματικά φαινόμενα που συχνά συναντάμε στην κλινική πρακτική και τα οποία, μέσα από ποικίλες ψυχοπαθολογικές εκδηλώσεις, εκφράζουν το αίνιγμα – και όχι το ερώτημα – περί πατρότητας.

Συμπέρασμα

Εάν ο πατέρας και η λειτουργία του βρίσκονται στις απαρχές της ψυχανάλυσης, όπως υποδεικνύει ολόκληρη η φροϋδική σκέψη, είναι ο Lacan εκείνος ο οποίος θα ανάγει τον όρο «πατέρας» σε καθοδηγητικό μίτο ολόκληρης της ψυχαναλυτικής θεωρίας. Εντός αυτής της προοπτικής, η λειτουργία του συμβολικού πατέρα, έννοια κεντρική της λακανικής θεωρίας, είναι καθοριστική για την υποκειμενική συγκρότηση, εφόσον η διάκλειση του «Ονόματος του Πατέρα» - του πρωταρχικού σημαίνοντος – οδηγεί στην απουσία δυνατότητας ανάληψης της πατρικής λειτουργίας εκ μέρους του υποκειμένου, συχνά με τραγικές συνέπειες.

Βιβλιογραφία

1. Freud, S. (2013). Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό, Αθήνα: Πλέθρον.
2. Jones, E. (2003). Σίγκμουντ Φρόυντ. Η ζωή και το έργο του, Αθήνα: Ίνδικτος.
3. Lacan, J. (2014). Σεμινάριο XVII, Το αντίστροφο της ψυχανάλυσης, Αθήνα: Ψυχογιός.
4. Freud, S. (2018). Η ερμηνεία των ονείρων, Αθήνα: Πλέθρον.
5. Freud, S. (1978). Τοτέμ και ταμπού, Αθήνα: Επίκουρος.
6. Assoun, P-L. (2010). Ο Φρόυντ και οι κοινωνικές επιστήμες, Πάτρα: Ορροτύνα.
7. Freud, S. (1997). Ο άνδρας Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία, Αθήνα: Επίκουρος.
8. Freud, S. (1991). Ντόρα, Αθήνα: Επίκουρος.
9. Breuer, J. & Freud, S. (2018). Μελέτες για την υστερία, Αθήνα: Πλέθρον.
10. Freud, S. (1977). Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση, Αθήνα: Επίκουρος.
11. Freud, S. (2014). Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ, Αθήνα: Πλέθρον.
12. Badiou, A. Η φιλοσοφία και η νεολαία του κόσμου, Αληθεια, 6: 2011.
13. Lacan, J. (2006). The subversion of the subject and the dialectic of desire, in *Ecrits*, W.W. Norton & Company, New York.
14. Freud, S. (2011). Ο ποιητής και η φαντασίωση, Αθήνα: Πλέθρον.
15. Roth, Ph. (2019). Πατρική κληρονομιά, Αθήνα: Πόλις.
16. Levi-Strauss, C. (2010). Δομική ανθρωπολογία, Αθήνα: Κέδρος.
17. Lacan, J. (2021). Σεμινάριο IV, Η σχέση αντικειμένου, Αθήνα: Ψυχογιός.
18. Lacan, J. (2008). Τα ονόματα του πατρός, Αθήνα: Ψυχογιός.
19. Lacan, J. (2005). Σεμινάριο III, Οι ψυχώσεις, Αθήνα: Ψυχογιός.